

Ο «ΚΩΙΟΣ ΠΟΙΗΤΗΣ»: ΠΑΛΙΝΩΔΙΑ

Ο Νικήτας Χωνιάτης περιγράφοντας στο έργο του *Χρονική διήγησις*¹ την άνοδο και την πτώση του Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη γράφει, μεταξύ άλλων, και τα εξής (σ. 491,3-6 van Dieten): “Ὅθεν ὄπερ ἐπὶ τῶν σωματικῶν ἕξεων ὁ Κῶός φησι ποιητής, ὡς εἰς τὸ ἄκρον προελθοῦσαι φιλοῦσι πρὸς τὸ κάταντες ὡς φιλυπόστροφοι μεταφέρεσθαι, μὴ ἀτρέμας ἔχουσαι μένειν τῷ συνεχεῖ ἀεὶ τῆς κινήσεως, τοῦτο καὶ ἐπὶ τῷ Μεσοποταμίτῃ συμπέπτωκεν ἄντικρυς. Ο van Dieten στο αντίστοιχο υπόμνημα πηγῶν του κειμένου σημειώνει «3-5 ὄπερ etc.: locum non inveni», εννοώντας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τον πίνακα ονομάτων της ἐκδόσεως του², ὅτι δεν μπόρεσε να ταυτίσει το ἱπποκρατικὸ κείμενο ἀπὸ το ὁποῖο προέρχεται ἡ ἀνάμνηση.

Σε παλαιότερη εργασία μου³ υποστήριξα ὅτι ἐδῶ δεν ἔχουμε ἀναφορὰ στον Ἱπποκράτη, καὶ ὅτι ο Νικήτας Χωνιάτης ἀντλεῖ στο σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ τον Φίλωνα τον Ἰουδαῖο, “Ὅτι ἄτρεπτον τὸ θεῖον 35-36 (II σ. 64,1-10 Cohn - Wendland): τῶν γὰρ σωματῶν τὰ μὲν ἐνεδήσατο ἕξει, τὰ δὲ φύσει, τὰ δὲ ψυχῇ, τὰ δὲ λογικῇ ψυχῇ. λίθων μὲν οὖν καὶ ξύλων, ἃ δὴ τῆς συμφυΐας ἀπέσπασται, δεσμὸν κραταιότατον ἕξιν εἰργάζετο· ἢ δὲ ἐστὶ πνεῦμα ἀναστρέφον ἐφ’ ἑαυτὸ· ἄρχεται μὲν γὰρ ἀπὸ τῶν μέσων ἐπὶ τὰ πέρατα τείνεσθαι, φαῦσαν δὲ ἄκρας ἐπιφανείας ἀνακάμπτει πάλιν, ἄχρις ἂν ἐπὶ τὸν αὐτὸν ἀφίκηται τόπον, ἀφ’ οὗ τὸ πρῶτον ὠρμήθη· ἕξεως ὁ συνεχῆς οὗτος δίαυλος ἄφθαρτος, ὃν οἱ δρομεῖς ἀπομιμούμενοι ταῖς τριετηρίσιν ἐν τοῖς ἀνθρώπων ἀπάντων κοινῶς θεάτροις ὡς μέγα δὴ καὶ λαμπρὸν καὶ περιμάχητον ἔργον ἐπιδείκνυνται. Για να δικαιολογήσω μάλιστα τὴν ἐκφραση ὁ Κῶός φησι ποιητής κατέφυγα στὴν ἐξῆς σειρά συλλογισμῶν: Ο Χωνιάτης θα γνώριζε πιθανότατα τὸ χωρίο αὐτὸ του Φίλωνα ἀπὸ κάποιο ἀνθολόγιο, στο ὁποῖο τὸ παραπάνω κείμενο θα ἀποδιδόταν στον ποιητὴ Φιλητὰ ἀπὸ τὴν Κω (ἡ σύγχυση εἶναι εὐκόλη ἐξαιτίας τῆς ομοιότητος τῶν ονομάτων), καὶ γι’ αὐτὸ ο Χωνιάτης ἔκανε ἀναφορὰ στο συγκεκριμένο χωρίο νομίζοντας ὅτι παραθέτει κείμενο του Κῶου ποιητοῦ Φιλητὰ.

Στὴν υπόθεση αὐτὴ ὁδηγήθηκα ἀπὸ τὴ λέξη ποιητής καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι

1. Ἡ τελευταία ἐκδοση ἐγένε ἀπὸ τον J. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* [Corpus fontium historiae byzantinae 11.1-2], Berolini et Novi Eboraci 1975.

2. Βλ. II σ. 55: «Κῶος ὁ —: = Hippocrates, vide s. n.», καὶ II σ. 36: «Ἱπποκράτης: = ὁ Κῶος; verba eius allata 491,3».

3. «Ο “Κῶος ποιητής” του Νικήτα Χωνιάτη», *Ἑλληνικά* 35 (1984) 70-73.

δεν είχα εντοπίσει στα κείμενα της ιπποκρατικής συλλογής τίποτε σχετικό με το παραπάνω χωρίο του Χωνιάτη. Νομίζω όμως ότι θα πρέπει να αναθεωρήσω την άποψή μου αυτή, έπειτα από τις εξής διαπιστώσεις:

1) Στο ιπποκρατικό έργο *Άφορισμοί* 1,3 γίνεται λόγος για την εκγύμναση των αθλητών και επισημαίνεται ότι δεν είναι δυνατό να διατηρείται συνεχώς αναλλοίωτη η άριστη σωματική τους κατάσταση, η *έπ' άκρον εύεξία*. Το σχετικό κείμενο είναι το εξής (IV σ. 458,10-460,3 Littré): *έν τοῖσι γυμναστικοῖσιν αἱ έπ' άκρον εύεξίαί σφαλεραί, ήν έν τῷ έσχάτῳ έωσιν· οὐ γάρ δύνανται μένειν έν τῷ αὐτῷ οὐδέ άτρεμεῖν· έπει δέ οὐκ άτρεμέουσιν, οὐκέτι δύνανται έπί τῷ βέλτιον έπιδιδόναι· λείπεται οὖν έπί τῷ χείρον. τούτων οὖν εἵνεκεν τήν εύεξίην λύειν συμφέροι μῆ βραδέως, ίνα πάλιν άρχήν άναθρέψιος λαμβάνη τῷ σώμα.*

2) Το ιπποκρατικό αυτό χωρίο μνημονεύεται από διάφορους μεταγενέστερους συγγραφείς, οι οποίοι είτε απλώς το παραθέτουν, είτε το σχολιάζουν, είτε το χρησιμοποιούν ως παράλληλο προς μια άλλη ανάλογη κατάσταση:

α) Ο Πλούταρχος στα *Συμποσιακά* 5,7,5 (= *Ήθικά* 682e) κάνει αναφορά στο χωρίο που μας ενδιαφέρει, για να εξηγήσει πώς είναι δυνατό να μπορούν μερικοί να *καταβασκαίνωσιν* ακόμη και τους ίδιους τους εαυτούς τους (IV σ. 173,13-23 Hubert): *ό δέ βέλτιστος Εὐτελίδας [ό] και ὅσοι λέγονται καταβασκαίνειν έαυτούς οὐκ άλόγως μοι δοκοῦσι τοῦτο πάσχειν. σφαλερόν γάρ ή έπ' άκρον εύεξία, κατά τόν Ίπποκράτην, και τά σώματα προελθόντα μέχρι τῆς άκρας άκμῆς οὐχ έστηκεν, αλλά ρέπει και ταλαντεύεται πρὸς τούναντίον· όταν οὖν έπίδοσιν άθρόαν λάβωσι (και) βέλτιον ή προσεδόκων έχοντας έαυτούς έπιβλέπωσιν, ὡστε θαυμάζειν και κατασκοπεῖν τῷ σώμα, τῆς μεταβολῆς έγγύς εἰσι και φερόμενοι ταῖς έξει πρὸς τῷ χείρον έαυτούς (δοκοῦσι) καταβασκαίνειν.*

β) Ο Πλούταρχος στο έργο του *Ότι οὐδ' ήδέως ζήν έστιν κατ' Ήπίκουρον* 5 (= *Ήθικά* 1090b) παραθέτει το συγκεκριμένο ιπποκρατικό χωρίο, συνδυάζοντάς το με ένα ανάλογο από τον Ευριπίδη, μέσα σε συμφραζόμενα που σχετίζονται με την ευμετάβλητη φύση του ανθρώπινου σώματος (VI.2 σ. 133,21-134,2 Pohlenz - Westman): *τὸ γάρ έφήμερα (τά ήμέτερα) καλεῖν και άβέβαια και άστάθμητα φύλλοις τε γινομένοις έτους ὡρα και φθίνουσιν εικάζειν τὸν βίον τί παρέσχηκεν άλλο τοῖς ποιηταῖς ή τὸ τῆς σαρκὸς έπίκτηρον και πολυβλαβές και νοσῶδες, ἧς δῆ και τὸ άκρον άγαθὸν δεδιέναι και κολουεῖν παρεγγυῶσι· «σφαλερόν γάρ αἱ εἰς άκρον εύεξίαί», φησὶν Ίπποκράτης, «ό δ' άρτι θάλλων σαρκὶ διοπετής ὅπως άστήρ άπέσβη», κατά τὸν Εὐριπίδην (απ. 971 Nauck²).*

γ) Ο Γαληνός στο έργο του *Προτρεπτικός έπ' ιατρικήν*⁴ στρέφεται κατά των

4. Αυτή τη μορφή του τίτλου βρίσκει κανείς στην έκδοση του G. Kaibel, *Claudii Galeni Protreptici quae supersunt*, Berolini 1894 (φωτ. ανατ. Berolini 1963), σ. 1, καθώς και στην έκδοση του E. Wenkebach, «Galens Protreptikosfragment», *Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und Medizin* 4.3 (1935) 90, ενώ ο αντίστοιχος τίτλος στην έκδοση του C. G. Kühn, *Claudii Galeni opera omnia*, 1ος τόμος, Lipsiae 1821 (φωτ. ανατύπ. Hildesheim 1964), σ.

αθλητών, οι οποίοι νοιάζονται μόνο για το σώμα τους και αμελούν τελείως τα ψυχικά αγαθά. Υποστηρίζει μάλιστα ότι τελικά ακόμη και το σώμα τους δεν το φροντίζουν σωστά (§ 11, σ. 110,31-112,3 Wenkebach = σ. 15,28-16,2 Kaibel = I σ. 27,11-14 Kühn): ἀλλ' οὐδένας ἄλλους ἂν εὐροις ἐν σφαλερωτέρᾳ διαθέσει σώματος, εἴπερ Ἴπποκράτει δεῖ πιστεύειν εἰπόντι τὴν καὶ ἐπ' ἄχρον εὐεξίαν σφαλερὰν ὑπάρχειν, ἣν μεταδιώκουσιν οὗτοι. Και συνεχίζει εξηγώντας ότι οι αθλητές δεν ακολουθούν καθόλου τα ιπποκρατικά ὑγιεινὰ παραγγέλματα, με αποτέλεσμα η σωματική τους άσκησις να μην προξενεί υγεία, αλλά αρρώστια (§ 11, σ. 112,27-114,2 Wenkebach = σ. 17,3-14 Kaibel = I σ. 29,11-30,5 Kühn): (ταυτό) δ' οἶμαι καὶ αὐτὸν τὸν Ἴπποκράτην φρονεῖν, ἐπειδὴν λέγει «διάθεσις ἀθλητικὴ οὐ φύσει, ἕξις ὑγιεινὴ κρείσσω» ... ἡ μὲν γὰρ ἕξις ἔμμοнос τίς ἐστι καὶ δυσαλλοίωτος διάθεσις, ἡ δὲ τῶν ἀθλητῶν ἐπ' ἄχρον εὐεξία σφαλερὰ τε καὶ εὐμετάπτωτος· οὔτε γὰρ πρόσθεσις ἔτι διὰ τὴν ἀκρότητα χωρεῖ καὶ τῷ μὴ δύνασθαι μένειν ἐπὶ ταύτου μὴδ' ἀτρεμεῖν λοιπὴν ἔχει τὴν ἐπὶ τὸ χειρὸν ὁδόν.

δ) Ο Γαληνός στη σύντομη πραγματεία του *Περὶ εὐεξίας*⁵ εξηγεί ότι ο ὅρος εὐεξία μπορεί να χρησιμοποιηθεῖ είτε ἀπλῶς είτε πρὸς τι. Παράδειγμα της δεύτερης χρήσης είναι και η εὐεξία των αθλητῶν (σ. 17,20-18,8 Helmreich = IV σ. 752,2-12 Kühn): ἐκ τῶν μετὰ προσθήκης ἐστὶ λεγομένων καὶ ἡ τῶν ἀθλητῶν εὐεξία, καὶ δεόντως ὑπὲρ αὐτῆς ὁ Ἴπποκράτης ἔλεγεν· «Ἐν τοῖσι γυμναστικοῖσι αἱ ἐπ' ἄχρον εὐεξίαί σφαλεραί». οὐ γὰρ δὴ τὴν γ' ἀπλῶς ὀνομαζομένην εὐεξίαν, ἐπειδὴν εἰς ἄχρον ἦκη, σφαλερὰν εἶναι φησιν. αὐτὸ γὰρ δὴ τοῦτ' ἔστιν αὐτῇ τὸ εἰς ἄχρον ἦκειν, τὸ πασῶν τοῦ σώματος τῶν διαθέσεων ὑπάρχειν ἀσφαλεστάτην. ἀλλ' ἡ τῶν ἀθλητῶν ἢ γυμναστικῶν ἢ ὅπως ἂν ἐθέλη τις ὀνομάζειν εὐεξία, διότι μὴ ἀπλῶς ἐστὶν εὐεξία ἡ ἀρίστη διάθεσις σώματος, εὐλόγως εἰς ἄχρον ἰούσα σφαλερωτάτη γίνεται. Για να προσδιορίσει μάλιστα την ὄντως εὐεξίαν επισημαίνει τις ομοιότητες και τις διαφορές της με την ἀθλητικὴν εὐεξίαν (σ. 19,15-19 Helmreich = IV σ. 754,6-10 Kühn): τὰ δ' ἐναντία συμμετρία μὲν αἵματός τε καὶ τοῦ τῶν στερεῶν σωμάτων ὄγκου παντὸς ἐν ταῖς ὄντως εὐεξίαις, ἀμετρία δὲ τῶν αὐτῶν τούτων καὶ μάλιστα τοῦ σαρκώδους γένους ἐν ταῖς ἀθλητικαῖς, αἷς ἐξ ἀνάγκης ἔπεται τὸ σφαλερόν, ἐπειδὴν εἰς ἄχρον ἀφίκηται. Εξηγεί επίσης ότι η υπερβολικὴ τροφή των αθλητῶν μπορεί να οδηγήσει σε υπερβολικὴ συσσώρευση αἵματος στις φλέβες (σ. 20,16-20 Helmreich = IV σ. 755,14-756,1 Kühn): οὕτω δ' ἂν καὶ ὁ Ἴπποκράτης φανείη γινώσκων, οὐ μόνον ἐπειδὴν φῆ τὴν ἐν τοῖς γυμναστικοῖς ἐπ' ἄχρον εὐεξίαν εἶναι σφαλερὰν, ἀλλὰ κάπειδὴν ἐτέρωθι γράφῃ· «Τὸ δὲ ἐξαίφνης ἄφωνον γενέσθαι, φλεβῶν ἀπολήψεις λυπέουσι».

1, είναι Προτρεπτικὸς λόγος ἐπὶ τὰς τέχνας.

5. Κριτικὴ ἔκδοσις ἀπὸ τον G. Helmreich, *Galenus de optima corporis constitutione. Idem de bono habitu*, Programm des Kgl. humanistischen Gymnasiums in Hof für das Schuljahr 1900/1901, Hof 1901, σσ. 16-20.

ε) Ο Γαληνός στην πραγματεία του *Θρασύβουλος*⁶ κάνει και πάλι διάκριση ανάμεσα στην *κατά φύσιν εὐεξίαν* και στην *ἀθλητικὴν εὐεξίαν* (§ 9, III σ. 42,23-43,6 Marquardt - Mueller - Helmreich = V σ. 819,15-820,4 Kühn): ἔτι τε πρὸς ταύταις ἄλλας δύο περὶ τὴν ἀθλητικὴν εὐεξίαν· ἀπλῶς μὲν γὰρ τὴν ἐτέραν τὴν κατὰ φύσιν ὀνομαζομένην εὐεξίαν, οὐχ ἀπλῶς δὲ τὴν οὐ φύσει, τὴν ἀθλητικὴν, ἀλλ' αἰεὶ μετὰ προσθήκης, ὡσπερ καὶ Ἰπποκράτης, ὅτε μὲν ὠδί πωσ λέγων· «διάθεσις ἀθλητικὴ οὐ φύσει, ἕξις ὑγιεινὴ κρείσσων», ὅτε δ' αὖ πάλιν· «ἐν τοῖσι γυμναστικοῖσιν αἰ ἐπ' ἄκρον εὐεξίαι σφαλεραί». Καὶ συνεχίζει ἐπισημαίνοντας τὴ διαφορὰ που ὑπάρχει μεταξύ των δύο αὐτῶν εὐεξιῶν ὡς πρὸς τὴν ἀκρότητά τους (§ 9, III σ. 43,20-44,5 Marquardt - Mueller - Helmreich = V σ. 821,1-5 Kühn): ἐπὶ μὲν γὰρ τῆς τῶν γυμναστικῶν εὐεξίας, ὅτι χρὴ φεύγειν τε καὶ δεδιέναι τὴν ἀκρότητα, πρὸς Ἰπποκράτους εἴρηται σαφέστατα· τῆς δ' ἀπλῶς λεγομένης εὐεξίας τῆς κατὰ φύσιν οὐχ ὅπως φυλάττεσθαι προσήκει τὸ ἄκρον, ἀλλὰ καὶ παντὶ τρόπῳ σπουδάζειν.

ς) Ο Γαληνός στο *υπόμνημά του Εἰς τὸ Περὶ διαίτης ὑγιεινῆς Ἰπποκράτους*⁷ σχολιάζοντας ἓνα χωρίο ἀπὸ το *Περὶ διαίτης ὑγιεινῆς* 7 (VI σ. 84,4-6 Littré) γράφει σχετικὰ με τὴν τῶν πυνοσάρκων φύσιν τὰ ἐξῆς (3.29, σ. 110, 12-18 Mewaldt = § 28, XV σ. 217,7-15 Kühn): ἐδείχθη γὰρ ἐν τοῖς *Εἰς τοὺς ἀφορισμοὺς ὑπομνήμασιν* ἢ τῶν γυμνασίων εὐεξία μετὰ (ἀμέτρου) πληρώσεως αἵματός τε καὶ σαρκῶν τὴν ῥώμην φυλάττουσα τῶν φυσικῶν δυνάμεων. ἀλλ' ὡσπερ ἐκεῖ τὴν ἐπ' ἄκρον εὐεξίαν ἐδείκνυμεν εἶναι σφαλεράν, οὐ ταχέως γινομένην ἐν τοῖς ἀραιοῖς σώμασιν, οὕτως ἐπὶ τῶν πυκνοσάρκων, ἐπεὶ τάχιστα γίνεται, διὰ τὸ δυσδιαφόρητον ἀναγκαζομένη δηλονότι μεταπίπτειν εὐθέως, ὅξειαν ποιεῖται τὴν γένεσιν καὶ τὴν λύσιν.

ζ) Στο ἔργο *Ἰπποκράτους Ἀφορισμοὶ καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτοὺς ὑπομνήματα* ο Γαληνός σχολιάζει ἀναλυτικὰ τὸ ἱπποκρατικὸ χωρίο που μας ἀπασχολεῖ (§ 3, XVIIb σ. 361,9-367,7 Kühn), ἐπισημαίνοντας καὶ πάλι, μεταξύ ἄλλων, τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν *κατὰ φύσιν* καὶ στὴν *ἀθλητικὴν εὐεξίαν* (XVIIb σ. 363,13-364,3 Kühn): ἢ δ' εἰς τὰ κατὰ φύσιν ἔργα χρήσιμος εὐεξία τοιοῦτον οὐδένα

6. Στην ἔκδοση των I. Marquardt - I. Mueller - G. Helmreich, *Claudii Galeni Pergameni scripta minora*, 3ος τόμος, Lipsiae 1893 (φωτ. ανατύπ. Amsterdam 1967), σ. 33, ο τίτλος του ἔργου ἐκδίδεται με τὴν ἐξῆς μορφή: *Θρασύβουλος. [πότερον ἰατρικῆς ἢ γυμναστικῆς ἐστὶ τὸ ὑγιεινόν]*. Ο ἀντίστοιχος τίτλος στὴν ἔκδοση του Kühn, ὁ.π., 5ος τόμος, Lipsiae 1823 (φωτ. ανατύπ. Hildesheim 1965), σ. 806, εἶναι *Πρὸς Θρασύβουλον βιβλίον, πότερον ἰατρικῆς ἢ γυμναστικῆς ἐστὶ τὸ ὑγιεινόν*.

7. Αὐτὴ τὴ μορφή του τίτλου βρῖσκει κανεὶς στο κείμενο του I. Mewaldt, *Galenus In Hippocratis de natura hominis commentaria tria*, στὴ συλλογικὴ ἔκδοση των I. Mewaldt - G. Helmreich - I. Westenberger, *Galenus In Hippocratis de natura hominis, In Hippocratis de victu acutorum, De diaeta Hippocratis in morbis acutis* [Corpus Medicorum Graecorum 5.9.1], Lipsiae et Berolini 1914, σ. 89, ἐνῶ ο ἀντίστοιχος τίτλος στὴν ἔκδοση του Kühn, ὁ.π., 15ος τόμος, Lipsiae 1828 (φωτ. ανατύπ. Hildesheim 1965), σ. 174, εἶναι *Εἰς τὸ Περὶ διαίτης ὑγιεινῆς τῶν ἰδιωτῶν Ἰπποκράτους ἢ Πολύβου ὑπόμνημα*.

κίνδυνον ἐφεδρεύοντα κέκτηται, τὸ μὴδ' εἰς ἄκρον ἤκειν ποτὲ τῆς πληρώσεως, ὅθεν οὐδὲ λύειν αὐτὴν προσήκει, καθάπερ τὴν τῶν ἀθλητῶν, ὅταν εἰς ἄκρον ἤκη. ταύτην γὰρ χρὴ λύειν μὴ βραδέως, ἀλλὰ φθάνειν δηλονότι τὸν κίνδυνον. τὴν αἰτίαν δὲ αὐτὸς τοῦ χρῆναι λύειν αὐτὴν τοιαύτην ἔγραψεν «οὐ γὰρ δύνανται μένειν ἐν τῷ αὐτέω οὐδ' ἀτρεμέειν» εἰπών.

η) Στο ίδιο ιπποκρατικό χωρίο κάνει αναφορά και ο Ψευδο-Γαληνός, Πρὸς Θρασύβουλον περὶ ἀρίστης αἰρέσεως, αναλύοντας την αναγκαιότητα και τον τρόπο χρήσης των βοηθημάτων (§ 37, I σ. 197,14-16 Kühn): καὶ ὁ Ἱπποκράτης δὲ παραινεῖ λύειν τὴν ἄκραν εὐεξίαν μὴ βραδέως, ἡ δὲ λύσις διὰ βοηθημάτων γίνεται.

θ) Ο Βασίλειος Καισαρείας στην 1η Ομιλία του (Περὶ νηστείας λόγος α') τονίζει τη χρησιμότητα της νηστείας ὄχι μόνο για τη μέλλουσα ζωὴ, ἀλλὰ και για την ἐπίγεια, γράφοντας, μεταξύ ἄλλων, και τα ἐξῆς (§ 9, PG 31,177A): καὶ οὐ πρὸς τὰ μέλλοντα μόνον ὠφέλιμος ἡ νηστεία, ἀλλὰ καὶ αὐτῇ τῇ σαρκὶ λυσιτελεστέρα. αἱ γὰρ εἰς ἄκρον εὐεξία ὑποστροφὰς ἔχουσι καὶ μεταπτώσεις, ὀκλαζούσης τῆς φύσεως καὶ ἀναφέρειν τὸ βᾶρος τῆς εὐεξίας ἀδυνατούσης⁸.

ι) Ο Βασίλειος Καισαρείας στη 2η Ομιλία του (Περὶ νηστείας λόγος β') προτρέπει τους ακροατές του σε νηστεία, ἐξηγώντας πόσο ὠφέλιμη εἶναι ὄχι μόνο στο πνεῦμα, ἀλλὰ και στο σῶμα (§ 7, PG 31,193C-D): δέξασθε αὐτὴν (ενν. τὴν νηστείαν) ... οἱ ἄρρωστοι, τὴν τῆς ὑγείας μητέρα. οἱ εὐεκτοῦντες, τὸ τῆς εὐεξίας ὑμῶν φυλακτῆριον. ἐρώτησον τοὺς ἰατροὺς, καὶ ἀναγγελοῦσί σοι ὅτι σφαλερώτατόν ἐστι πάντων ἡ ἐπ' ἄκρον εὐεξία. διόπερ διὰ νηστείας ὑφαιροῦσι τὸ πλεονάζον οἱ ἐμπειρότατοι, ὡς μὴ βάρει τῆς πολυσαρκίας ὑποκλασθῆναι τὴν δύναμιν.

ια) Ο Βασίλειος Καισαρείας στην 22η Ομιλία του (Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων) υποστηρίζει ὅτι το σῶμα δεν ἀξίζει την προσοχή μας, μια και ὑπάρχει μόνο και μόνο για να ἐξυπηρετήσῃ την ψυχὴ. Για να ἐνισχύσῃ μάλιστα την ἀποψή του αὐτὴ επικαλεῖται τις σχετικὲς μαρτυρίες του Πλάτωνα και του Πυθαγόρα, και καταλήγει (§ 9,84-85, σ. 57 Boulenger⁹ = § 7, PG 31,584C): ἐγὼ δὲ καὶ σφαλερὰν εἶναι τὴν ἐπ' ἄκρον εὐεξίαν ἰατρῶν ἤκουσα¹⁰.

8. Το χωρίο αὐτὸ του Μεγάλου Βασιλείου παρατίθεται αυτολεξεί και στον Λόγο του Ψευδο-Ιωάννη Χρυσοστόμου *Εἰς τὸν τίμιον σταυρὸν 2* (PG 59,677,25-29).

9. O F. Boulenger, *Saint Basile, Aux jeunes gens sur la manière de tirer profit des lettres helléniques*, Paris 1935, σ. 69, σημειώνει για το συγκεκριμένο χωρίο τα ἐξῆς: «Ce sont les expressions mêmes qu'on trouve dans Hippocrate, les Aphorismes, I, 3: «ἐν τοῖσι γυμναστικοῖσιν αἱ ἐπ' ἄκρον εὐεξία σφαλεραί, ἦν ἐν τῷ ἐσχάτῳ ἔωσιν» (Littré, IV, pp. 459 suiv.). Et voy. S. Basile, *hom. I* (II, 7 C); II (II, 14 E)».

10. Η φράση ἐγὼ δὲ καὶ σφαλερὰν εἶναι τὴν ἐπ' ἄκρον εὐεξίαν ἰατρῶν ἤκουσα περιλαμβάνεται και στο τμήμα χειμένου του Μεγάλου Βασιλείου το οποίο χρησιμοποιεῖ αυτολεξεί ο Συμεὼν ο Μεταφραστής στον 19ο Λόγο (Περὶ σωφροσύνης καὶ ἀκολασίας) ἀπὸ τους Ἠθικοὺς λόγους κδ', τους οποίους συντάξε ἐκ πασῶν τῶν πραγματειῶν τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου ἀρχιεπισκόπου Και-

ιβ) Ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός στον 4ο Λόγο του (*Κατά Ίουλιανού στηλιτευτικός λόγος α'*)¹¹ επισημαίνει τις αποκρυφιστικές ενασχολήσεις του Ιουλιανού και, περιγράφοντας την άνοδό του στην εξουσία, κάνει και έναν υπαινιγμό στη σχετική ιπποκρατική διδασκαλία (§ 31,8-12, σ. 128 Bernardi = § 31, PG 35,557B): *ἐν ἔτι τὸ λειπὸν ἦν, προστεθῆναι τῇ ἀσεβείᾳ καὶ δύναμιν. οὐ πολὺ τὸ ἐν μέσῳ καὶ ταύτην δίδωσιν αὐτῶ καθ' ἡμῶν ἢ πληθυνθεῖσα τῶν πολλῶν ἀνομία καὶ ἢ ἐπ' ἄκρον, ὡς ἂν εἴποι τις, Χριστιανῶν εὐεξία, τὴν ἐναντίαν ζητοῦσα μεταβολήν, καὶ ἢ ἐξουσία καὶ ἢ τιμὴ καὶ ὁ κόρος δι' ὃν ὑβρίσαμεν.*

ιγ) Ο γιατρός του 6ου αιώνα μ.Χ. Παλλάδιος στα Σχόλια του στο 6ο βιβλίο των ιπποκρατικών *Ἐπιδημιῶν* 3,1 (V σ. 292,5-6 Littre) παραπέμπει και στο χωρίο των *Ἀφορισμῶν* που μας απασχολεί (3.2, II σ. 75,29-30 Dietz): *περὶ ἄλλου λόγου διαλέγεται, καὶ φησιν ὅτι αἱ ἐπ' ἄκρου (lege ἄκρον) εὐεξία σφαλεραί, ἦν ἐν τῷ ἐσχάτῳ ἔωσιν.*

ιδ) Ο Ολυμπιόδωρος στα Σχόλια εἰς τὰς Ἀριστοτέλους *Κατηγορίας* 28, ερμηνεύοντας ένα χωρίο από το 8ο κεφάλαιο των *Κατηγοριῶν* (9a1-4), γράφει (σ. 121,18-21 Busse, CAG 12.1): *ἢ γὰρ νόσος καὶ ἢ ὑγεία ἕξεις λέγονται, ὡσπερ ἢ ἐν τῷ Μίλωνι τῷ ἀθλητῇ ὑγεία καὶ ἢ τῶν πεντάθλων, περὶ ἧς Ἰπποκράτης φησὶν «αἱ εἰς ἄκρον εὐεξία σφαλεραί», νόσος δὲ οἷον ὁ ἐκτικὸς πυρετός.*

ιε) Ο Ολυμπιόδωρος στο υπόμνημά του *Εἰς τὸν Πλάτωνος Ἀλκιβιάδην* 27 μεταφέρει τη σχετική ιπποκρατική διδασκαλία σε ηθικό επίπεδο, καθώς πραγματεύεται την αρετή της σωφροσύνης (213,24-214,5, σ. 133 Westerink): *οὐδεις καθ' ἕκαστα τεχνίτης σώφρων ἐστὶν ὡς μὴ γινώσκων ἑαυτὸν. ἀλλὰ πῶς τὸ γινώσκειν ἑαυτὸν «σωφροσύνης» ἐστὶν καὶ οὐ φρονήσεως· ἢ ὅτι σωφροσύνης ἢ ἐπιστροφῆ· περὶ γὰρ τὸ χεῖριστον ἔχουσα καὶ μὴ ἔχουσα περαιτέρω κατελθεῖν, ἀνεῖσιν. ἢ διὰ τὸ ἐναντίον· «αἱ ἐπ' ἄκρον εὐεξία σφαλεραί». ὅλως γὰρ τὸ γινώσκειν ἑαυτὸν πάσης ἀρετῆς ἐστί. Στο ἴδιο θέμα επανέρχεται και λίγο παρακάτω, 28 (227,10-14, σ. 141 Westerink): *τὸ δὲ γινώσκειν ἑαυτὸν λέγομεν σωφροσύνην εἶναι: ἐλέγετο γὰρ καὶ πάλαι ὡς ἢ σωφροσύνη οἰκεία τῇ ἐπιστροφῇ, διότι περὶ τὸ ἔσχατον μόριον ἐποχεῖται τῇ ἐπιθυμίᾳ. ἐπειδὴ οὖν οὐ δύναται ἡρεμεῖν ἢ ἡμετέρα φύσις, μὴ δυναμένη προῖέναι ἔτι ὑποστρέφει πρὸς τὰ κρείττω. «αἱ» γὰρ «εἰς ἄκρον εὐεξία» διὰ τοῦτο λέγονται «σφαλεραί».**

ις) Ο Θεοφύλακτος Σιμοκάτης στο ἔργο του *Οἰκουμένη ἱστορία* 2,17, 12-13 μεταφέρει την ιπποκρατική άποψη για τη σωματική ευεξία στο επίπεδο των πολεμικῶν επιτυχιῶν, εξηγώντας για ποιο λόγο ο στρατηγός του αυτοκράτορα Ηρακλείου δεν κατεδίωξε τον ηττημένο στρατό των Αβάρων (σ. 105,2-5 de Boor): *ὁ δὲ στρατηγός οὐ κατεδίωξε τὸ ἀντίπαλον· ἐφιλοσόφει γὰρ τῆς εὐδαι-*

σφρείας τῆς Καππαδοκίας (§ 2, PG 32,1348D-1349A).

11. Κριτική έκδοση από τον J. Bernardi, *Grégoire de Nazianze, Discours 4-5, Contre Julien* [Sources Chrétiennes 309], Paris 1983.

μονίας τὸ μέτρον τὰς ἐπ' ἄκρον εὐεξίας, ὡς εἰκός, εὐλαβούμενος. φιλυπόστροφον γὰρ ἡ τύχη καὶ ἄπιστον.

ιζ) Τὴν ἴδια μεταφορική χρήση κάνει ο Θεοφύλακτος Σιμοκάτης και στην 22η Επιστολή του (στ. 7-11, σ. 13 Zanetto = σ. 769 Hercher): ὁ μὲν οὖν Ἀλέξανδρος ἄτε δὴ φιλόσοφος ὧν ἐδεδοίκε τὸ τῆς τύχης, ὡς ἔοικεν, ἄδηλον· διὸ καὶ πλείστων αὐτῷ ἀγγελθέντων ὑφ' ἐν εὐτυχημάτων ἔφη· «ὦ Ζεῦ, μίξόν τι τοῖς ἀγαθοῖς καὶ δυστύχημα». οὕτως εὐλαβεῖτο τὰς εἰς ἄκρον εὐεξίας ἐμφρονέστατα ὁ Ἀλέξανδρος.

ιη) Στην 52η Επιστολή του ο Θεοφύλακτος Σιμοκάτης χρησιμοποιεῖ το ιπποκρατικό κείμενο για να περιγράψει μια κατάσταση μέθης (στ. 8-13, σ. 29 Zanetto = σ. 778 Hercher): καὶ μᾶλλον πλεονεκτικώτερον τὸ ἀκόλαστον ἔχεις, ὅταν ὁ χρυσὸς ὑπερναβλύση τῶν σῶν θησαυρῶν, ὡσπερ οἱ μέθυσοι. διψῶσι γὰρ ὅταν κορεσθῶσι τοῦ οἴνου, καὶ σοφίζονται τῇ μέθῃ μέθης ἐπίτασιν· διὰ γὰρ τὴν ἐς ἄκρον εὐεξίαν πρὸς τὴν ἐναντίαν διάθεσιν μεταπίπτουσι, περιγανούντος τοῦ οἴνου τοὺς οἰνόφυλας καὶ ἐκκαίοντος.

ιθ) Το Ἄφορισμοί 1,3 παρατίθεται και σχολιάζεται στη συλλογή Θεοφίλου Πρωτοσπαθαρίου και Δαμασκίου Σχόλια εἰς τοὺς Ἱπποκράτους Ἄφορισμούς. Ο Θεόφιλος ερμηνεύει χωριστά κάθε λέξη του ιπποκρατικού κειμένου ως εξής (1.3, II σ. 258,13-23 Dietz): γυμναστὰς καλεῖ τοὺς ἀθλητάς, εὐεξίαν δὲ τὴν πολυσαρκίαν, ἄκρον δὲ τὸ ἔσχατον. ἐν μὲν οὖν τοῖς γυμναστικοῖς ἢ εἰς ἄκρον εὐεξία χαλεπή ἐστὶ, διότι δυνάμεις οὐκ ἠρεμοῦσιν αἰ φυσικαί, ὡς αὐτός φησιν Ἱπποκράτης. ἢ γὰρ στάσις αὐτῶν θάνατος ... τί οὖν ὑπολείπεται; ἐπὶ τὸ χειρὸν αὐτὰς ἐπιδιδόναι τῇ πλεονεξίᾳ τοῦ αἵματος καταβλαπτομένας. Το ἴδιο χωρίο σχολιάζεται ἀπὸ τον Ψευδο-Δαμάσκιω ως εξής (1.3, II σ. 260,3-12 Dietz): ὁ Ἱπποκράτης ... τοὺς γυμναστὰς ὡσπερ παράδειγμα τίθησιν, οἶονεὶ λέγων, εἰ εἰς τοὺς ἀγωνιστὰς καὶ κοπιῶντας οὐ συμφέρει ἢ πολυσαρκία, πολλῶ μᾶλλον τοὺς ἡσυχάζοντας. φησὶ γοῦν ὅτι σφαλεραὶ καὶ ἐπικίνδυνοὶ εἰσιν ἐν τοῖς ἀγωνιζομένοις αἰ εἰς ἄκρον εὐεξία ἢ ὡς αἰ υπερβολικαὶ εὐσαρκίαι, ἐὰν ὑπάρχωσιν ἐν τῷ ἔσχατῳ· ἢ ὡς ἐὰν καὶ μέχρι τέλους ὑπάρχωσιν ἐν τῇ αὐτῇ εὐσαρκίᾳ καὶ μὴ γένηται κένωσις τοῦ πλεονάζοντος.

κ) Το χωρίο που μας ενδιαφέρει παρατίθεται και ἀπὸ ἕναν ἀνώνυμο Βυζαντινὸ γιαντρός, που συνέταξε ἕνα εγκώμιο του Ἱπποκράτη¹², υποστηρίζοντας ὅτι οἱ ἀρχές που ἔθεσε ο μέγας αὐτὸς γιαντρός ἰσχύουν ὄχι μόνον για την ἰατρική, ἀλ-

12. Η τελευταία ἐκδοσὴ του κειμένου αὐτοῦ ἐγένε ἀπὸ τον H. Flashar, «Beiträge zur spätantiken Hippokratesdeutung», *Hermes* 90 (1962) 402-418 (το κείμενο στις σσ. 404-405), ο οποίος παρουσιάζει ἀναλυτικὰ τις παλαιότερες ἐκδόσεις και κάνει συστηματικὴ μελέτη του περιεχομένου του σύντομου αὐτοῦ κειμένου, που θεωρήθηκε και πρόλογος στο ψευδεπίγραφο 3ο και 4ο βιβλίο των Φυσικῶν ἀπορημάτων και ἰατρικῶν προβλημάτων, που μας παραδόθηκαν με τὸ ὄνομα του Αλεξάνδρου Αφροδισιᾶ (βλ. H. Usener, *Alexandri Aphrodisiensis quae feruntur problematorum liber iii et ivii*, Jahresbericht über das königl. Joachimsthalsche Gymnasium, Berlin 1859, σσ. 1-2).

λά και για τη ζωή γενικότερα (σ. 405,13-18 Flashar): τὸ δὲ μέγιστον τοῦ ἀνδρός, ὅτι οἱ παρ' αὐτοῦ λεγόμενοι Ἀφορισμοὶ οὐχ ἀρμόζουσι μόνον ἰατρικῇ, ἀλλὰ καὶ κοινῶς παντὶ τῷ βίῳ· νόμοι γάρ εἰσι καθολικοὶ θεσπίζοντες καὶ κανονίζοντες τὰ γινόμενα· ὡς ὅταν λέγῃ «ἐν τοῖσι γυμναστικοῖσι αἱ ἐπ' ἄκρον εὐεξίαι σφαλεραὶ» καὶ «πᾶν τὸ πολὺ τῇ φύσει πολέμιον» καὶ «ὑπνος ἀγρυπνίη μᾶλλον γιγνόμενα τοῦ μετρίου κακόν», καθολικὸν δίδωσιν ἡμῖν κανόνα καὶ νόμον ἐπὶ παντὸς πράγματος, ὡς πᾶν μέτρον ἄριστον.

κα) Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ευστάθιος στο ερμηνευτικὸ του υπόμνημα *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα*, σχολιάζοντας τους ομηρικούς στίχους Λ 717-719, κάνει ἐπίσης ἕναν υπαινιγμὸ στη σχετικὴ ἱποκρατικὴ διδασκαλία (880,39-42 = III σ. 312,14-18 van der Valk): κωλύει δὲ ὁ Νηλεὺς θωρήσασθαι τὸν Νέστορα, οὐ μόνον ὡς μήπω εἰδὸτα πολεμεῖν καὶ κατὰ τοῦτο εἰκότα τοῖς Μολίοσιν, οἱ παῖδες ἔτι ὄντες οὕτω μάλα εἰδότες, ἤγουν εἰδήμονές εἰσιν, ἀλκῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν φθάσασαν εὐτυχίαν ἐν τῇ βοηλασίᾳ. δέδοικε γὰρ τὸ σφαλερὸν τῆς εἰς ἄγαν εὐπιπτούσης τύχης, ἢ καὶ αὐτὴ σφαλερὰ κατὰ τὰς ἄγαν εὐεξίας ἐστί.

κβ) Ἐναν ἀκόμη υπαινιγμὸ στην ἴδια ἱποκρατικὴ διδασκαλία βρίσκουμε στο υπόμνημα του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ὀδύσσειαν*, σε σχόλιο σχετικὸ με τὴ δράση καὶ τὸν θάνατο των γιων τῆς Ἰφιμεδείας Ὠτου καὶ Εφιάλτη, σύμφωνα με τὴν Ὀδύσσεια δ 305-320 (1687,39-42 = I σ. 419,21-24 Stallbaum): ταχεῖα δὲ μυθολογεῖται ἢ τῶν παίδων τῆς Ἰφιμεδείας εἰς αὔξην τελείωσις, εἰ οὕτω μεγάλα ἐφρόνουν καὶ πρὸ τῆς καθ' ἡλικίαν ἀνθης ... εἰ δὲ ταχὺ ἀνθήσαντες ταχὺ ἀπερρύησαν, καινὸν οὐδέν. οὕτω γὰρ αἱ εἰς ἄκρον εὐεξίαι σφάλλονται.

κγ) Σε μια συλλογὴ ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν Σχολίων στον Πίνδαρο, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε ἀπὸ τον Δ. Χ. Σεμιτέλο¹³ καὶ περιλαμβάνει, μεταξύ ἄλλων, καὶ σχόλια του Θωμᾶ Μαγίστρου καὶ του Αλεξάνδρου Φορτίου¹⁴, ὁ σχολιαστής κάνει ἀναφορὰ καὶ στη συγκεκριμένη ἱποκρατικὴ φράση, που ἀποτελεῖ παράλληλο των πινδαρικών στίχων (*Πυθιονικοὶ* 7,18-22) *νέα δ' εὐπραγία χαίρω τι τὸ δ' ἄχνημαι, | φθόνον ἀμειβόμενον τὰ καλὰ ἔργα. | φαντί γε μάν οὕτω κεν ἀνδρὶ παρμονίμαν | θάλλοισαν εὐδαιμονίαν | τὰ καὶ τὰ φέρεσθαι.* Το ἀντίστοιχο κείμενο των Σχολίων εἶναι το ἐξῆς (*Πυθιονικοὶ* 7,20, σ. 99,15-22 Σεμιτέλος): *Ἐγὼ δὲ καὶ οὕτω τοῦτ' εἶπομ' ἄν, μικρὸν ἐναλλάξας, εἰ καὶ τολμηρόν, ὅτι τὴν παρ' ἀνδρὶ εὐδαιμονίαν οὕτω φασὶ θάλλειν καὶ αὔξειν μόνιμον, ἥτοι διηνεκῶς φέρουσαν τὰ καὶ τὰ, ἤγουν καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ λυπηρά. ἐπεὶ γὰρ αἱ εἰς ἄκρον εὐεξίαι σφαλεραὶ, καὶ ἐκ μεγίστης τις εὐδαιμονίας εἰς ἄκραν δυστυχίαν κατηνέχθη ἀθρό-*

13. Πινδάρου σχόλια Πατμιακά, νῦν πρῶτον ἀναλώμασι τοῖς τοῦ Ἀθηναίου ἐπίκλην περιοδικῶς συγγράμματος ἐκδιδόμενα, Ἀθήνησιν 1875.

14. Βλ. Σεμιτέλο, ὁ.π., σσ. γ'-δ'.

ον, δῆλον ὡς ἡ ἀμφότερα ταῦτα φέρουσα εὐδαιμονία, λύπην φημί καί χαράν, διηνεκῶς ἂν παραμείνειε τῶ ἔχοντι.

κδ) Στα Σχόλια του Δημητρίου Τρικλινίου στον Ἀγαμέμνονα του Αισχύλου χρησιμοποιείται το ιπποκρατικό χωρίο που μας ενδιαφέρει ως σχόλιο για τη φράση (στ. 468-469) τὸ δ' ὑπερκόπως κλύειν | εὖ βαρὺ (469a, I σ. 138,20 Smith): βαρὺ] αἰ γὰρ εἰς ἄκρον εὐεξία σφαλεραί.

κε) Ο Γρηγόριος Ακίνδυνος σε μια επιστολή του προς τον Βαρλαάμ προτρέπει τον παραλήπτη να σταματήσει την πολεμική του εναντίον των ησυχαστών μοναχών, γιατί αλλιώς θα αναγκαστεί να σταματήσει να εγκρίνει και να επαινεί τη συμπεριφορά του, όχι όμως και να χαλάσει τις φιλικές τους σχέσεις, όπως συνέβη στην περίπτωση του Ἄμαση, που διέκοψε τη φιλία του με τον Πολυκράτη. Μέσα στα συμπραζόμενα αυτά γίνεται αναφορά και στη συγκεκριμένη ιπποκρατική διδασκαλία (7,100-104, σ. 24 Constantinides Hero): Ἐκεῖνος (ενν. Ἄμασις) ἄγαν ἰδὼν εὐτυχοῦντα τὸν Πολυκράτη καὶ μηδαμοῦ πταίοντα τῶν πραττομένων, καὶ λογισάμενος τὴν ἄκρατον εὐημερίαν, ὡσπερ ἰατρῶν παῖδες τὴν εὐεξίαν, οὐκ εἶναι ἀσφαλεστάτην¹⁵, καὶ πρὸς λόγον τῆς ἀναβάσεως καταπίπτειν εἰς τὴν ἐναντίαν τύχην πεφυκέναι τὸν ὑψωθέντα, γράφει μὲν πρότερον ἅπαν ποιῆσαι τὸν Πολυκράτην ὅπως αὐτῶ τις ἀπαντήσῃ καὶ δυσπλοῖα¹⁶.

κς) Το ίδιο ιπποκρατικό χωρίο μνημονεύει και ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος σε επιστολή του προς τους ιερομονάχους Δαβίδ και Δαμιανό, όπου εξηγεί για ποιο λόγο οι αντίπαλοί του στην Πελοπόννησο έφτασαν σε τέτοιο σημείο ανοησίας, ώστε να εξεγερθούν εναντίον του (68,133-143, σ. 213 Dennis): Πόθεν τὰ πόρρω φρονήσεως; λέξων ἔρχομαι ... φιλεῖ γὰρ ὡς τὰ πολλὰ τὰ περὶ τὴν φύσιν γινόμενα μεταπίπτειν, καὶ μάλισθ' ὅταν ἐς τὸ ἀκρότατον κατανητήσῃ, ὡς ὁ ἰατρός φησιν, εὐεξίας γε πέρι φιλοσοφῶν. «τὰς γὰρ ἐς ἄκρον σφαλερὰς εἶναι, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὰ καθ' ἡμᾶς ἀτρεμέειν, μηδ' ἐν τῶ αὐτέῳ μένειν, οὐ μὲν οὖν οὐδὲ προβαίνειν, ἐπειδὴν πρὸς τοῦσχατον αὐτὸ τὸ πέρας ἀφίχεται»¹⁷. καλῶς γε μάλα καὶ ἐρρωμένως εἴρηται τῶ σοφῶ. εἰ γὰρ ἐφ' ὃ μὴ περαιτέρω προ-

15. Το κριτικό υπόμνημα της A. Constantinides Hero, *Letters of Gregory Akindynos* [Dumbarton Oaks Texts 7, Corpus fontium historiae byzantinae 21], Washington, D.C. 1983, σ. 24, μας δίνει στο σημείο αυτό την εξής πληροφορία: «101 post ἀσφαλεστάτην expunxit ἀλλὰ καὶ σφαλερωτάτην S¹» [S¹ είναι ο διορθωτής του κώδικα Scorialensis gr. Φ-III-11 (S), του 14ου αιώνα, που είναι το μοναδικό χφ που μας διασώζει την παραπάνω επιστολή]. Αναρωτιέμαι αν θα έπρεπε η φράση ἀλλὰ καὶ σφαλερωτάτην να κρατηθεί στο κείμενο, μια και με αυτήν γίνεται ακόμη πιο φανερή η ιπποκρατική απήχηση.

16. Η Constantinides Hero στο αντίστοιχο ερμηνευτικό υπόμνημα που συνοδεύει την έκδοση της σημειώνει (σ. 320-321): «100-1 ὡσπερ ἰατρῶν παῖδες τὴν εὐεξίαν, οὐκ εἶναι ἀσφαλεστάτην: cf. Basil. Caes., Ad Adolescentes, PG, 31, col. 584C: ἐγὼ δὲ καὶ σφαλερὰν εἶναι τὴν ἐπ' ἄκρον εὐεξίαν ἰατρῶν ἤκουσα».

17. O G. T. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaeologus* [Dumbarton Oaks Texts 4, Corpus fontium historiae byzantinae 8], Washington, D.C. 1977, στο αντίστοιχο apparatus fontium της έκδοσης του σημειώνει (σ. 217): «138-40 Hippocrates, *Aphorismi*, 1,3».

βαίνειν ἔνι ὅ τι δήποτε τῶν καθ' ἡμᾶς ἔλθοι, τοῦτο δὲ ἀνάγκη μὴ ἀτρεμεῖν, ἀνάγκη δήπου καὶ ἐς τοῦπίσω βαδίζειν, καὶ πρὸς τοῦναντίον ἔστιν ὅτε καὶ μεταστῆναι.

Εἶναι λοιπὸν φανερό πως το χωρίο του Νικήτα Χωνιάτη, *Χρονικὴ διήγησις* 491,3-6 van Dieten, θα πρέπει να προστεθεῖ στον παραπάνω κατάλογο αναμνήσεων του ιπποκρατικού χωρίου *Ἄφορισμοὶ* 1,3. Ο Χωνιάτης δεν εἶναι ο μόνος, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τα κείμενα που παραθέσαμε προηγουμένως, που μεταφέρει τη σχετικὴ διδασκαλία στο επίπεδο της γενικότερης ἀνθρώπινης ἐπιτυχίας καὶ ἀποτυχίας. Μόνον που χρησιμοποιεῖ το ἀπλό ἕξις ἀντὶ του ιπποκρατικού εὐεξία, με ἀποτέλεσμα να παρασύρει κάποιους μεταφραστές του κειμένου σε ἐσφαλμένη κατανόηση καὶ μετάφραση¹⁸, καὶ τον γράφοντα σε ἐσφαλμένη ταύτιση της ιπποκρατικῆς ἀνάμνησης.

Με την «παλινωδία» αὐτὴ γίνεται τουλάχιστο σαφές πια —ἐλπίζω— το νόημα του χωρίου που μας ἀπασχολεῖ, στο οποίο θα πρέπει να καταλάβουμε το *σωματικῶν ἕξεων* ὡς *σωματικῶν ἀθλητικῶν εὐεξιῶν*. Μένει μόνον ἓνα πρόβλημα: γιατί ο Χωνιάτης χρησιμοποιεῖ τη λέξη *ποιητής* κάνοντας ἀναφορὰ στον Ἰπποκράτη; Ἡ ὑπόθεση για τον Κῶο ποιητὴ Φιλητά, την οποία εἶχα υποστηρίξει παλαιότερα, ἔδινε κάποια ἀπάντηση στο ἐρώτημα αὐτό. Ἡ ταύτιση ὁμως της ἀναφορᾶς του Νικήτα Χωνιάτη με το ιπποκρατικὸ *Ἄφορισμοὶ* 1,3 ἀφήνει το ἐρώτημα ἀναπάντητο, ἐκτός βέβαια ἀν θελήσει κανεὶς να ἀποδώσει στη λέξη *ποιητής* την ἀρχικὴ ἐτυμολογικὴ της ἔννοια: καὶ πάλι, ὁμως, δεν μπορεῖ να ἐξηγηθεῖ για ποιο λόγο ο Βυζαντινὸς συγγραφέας χρησιμοποιεῖ εἰδικά καὶ μόνον ἐδῶ τη λέξη με αὐτὴ την ἔννοια.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

18. Οι σχετικὲς μεταφράσεις του παραπάνω χωρίου βρίσκονται συγκεντρωμένες στο ἀρθρο μου «Ο «Κῶος ποιητής» του Νικήτα Χωνιάτη», σσ. 71-72.